

*Темирова Бактыгүл Тажипбаевна,
филология илимдеринин доктору, профессор,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: Temirova-b65@mail.ru*

**С. БАЙГАЗИЕВДИН «МАНАС» ЭПОСУН КАРА СӨЗГӨ
АЙЛАНДЫРУУДАГЫ ЧЕБЕРЧИЛИГИ**

*Темирова Бактыгуль Таджибаевна,
доктор филологических наук, профессор,
Бишкекский государственный университет имени К. Карасаева,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: Temirova-b65@mail.ru*

МАСТЕРСТВО С. БАЙГАЗИЕВА ПРЕОБРАЗОВАТЬ ЭПОС «МАНАС» В ПРОЗУ

*Temirova Baktygul Tadzhibaevna,
Doctor of Philology, Professor,
Bishkek State University named after K. Karasaev,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
E-mail: Temirova-b65@mail.ru*

MASTERY S. BAIGAZIEVA TRANSFORMS THE EPIC «MANAS» IN PROSE

Аннотация: Макалада окумуштуу, манастануучу С. Байгазиевдин «Манас» эпосун кара сөз формасына айландырган «Манас» эпосунун сюжети» аттуу эмгеги изилдөөгө алынды. Автордун аңгеме-баяны 1958-жылы жарык көрүп, «Манас» эпосунун кыскартылып бириктирилген вариантына негизделип жазылган. С. Байгазиев улуу мурасты кара сөз формасына салганда эпостогу өзөктүү темаларды толук камтып, сюжеттик линиялар сыйымдуу батырылган. «Манас» эпосундагы каармандардын образын, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, баатырдык мотивдерди, трагедиялуу окуяларды, турмуштун ар түрдүү көрүнүштөрүн, этнография, топонимика, табият көрүнүшүн өз үлгүсүндө сактап,

тилибиздин мол байлыгы аркылуу терең ой жүгүртүүлөр, зор эрудиция менен жазылган оригиналдуу эмгек катары баалоого болот.

Аннотация: В статье рассматривается труд ученого, манасоведа С. Байгазиева «Сюжет эпоса «Манас» превративший эпос «Мнас» в прозаическую форму. В основе рассказа автора лежит сокращенная версия эпоса «Манас», опубликованная в 1958 году. Когда С. Байгазиев выразил великое наследие прозаическими словами, полностью осветил центральные темы эпоса, а сюжетные линии наполнились емкостью. Образ героев эпоса «Манас», их характерные особенности, героические мотивы, трагические события, различные сцены жизни, этнографию, топонимику,

природные пейзажи можно оценить как оригинальное произведение, написанное с глубокими мыслями и большой эрудицией посредством богатого нашего языка.

Annotation: *In the article, scientist, monastery scholar S. Baigaziev's work "The plot of the epic "Manas", which turned the epic "Manas" into a slang form, was studied. The author's story is based on the abridged version of the epic "Manas" published in 1958. S. When Baigaziev put the great heritage into black words, he fully covered the central themes of the epic, and the plot lines were filled with capacity. The image of the characters in the "Manas" epic, their characteristic features, heroic motives, tragic events, various scenes of life, ethnography, toponymy, and natural scenery can be evaluated as an original work written with deep thoughts and great erudition through the rich richness of our language.*

Түйүндүү сөздөр: *«Манас» эпосунун сюжети, текст, кара сөз формасы, чыгармачылык ишмердүүлүк, чеберчилик.*

Ключевые слова: *сюжет эпоса «Манас», текст, форма прозаического языка, творческая деятельность, мастерство.*

Key words: *the plot of the epic "Manas", text, form of black language, creative activity, skill.*

Киришүү. Дүйнөлүк адабияттын тарыхында фольклордук чыгармаларды кара сөз формасына айландыруу кеңири таралган. Маселен, академик Д.С. Лихачев «Игордун кошууну жөнүндө сөз» поэмасын кара сөз түрүндө иштеп чыккан. «Манас» эпосун Ч. Валиханов, В.В. Радлов, З. Бектенов, С. Мусаев, К. Жусупов ж.б. авторлор кара сөзгө айландырганы белгилүү. Мындай адабий салттын көчүн улаган белгилүү окумуштуу, манастануучу, сынчы, публицист С. Байгазиевдин «Манас» эпосунун сюжети» (1958-жылы Кыргызстанда басылып чыккан бириктирилген варианттын негизинде эпостун сюжеттик өзөгүнүнүн кара сөз менен кыска жана нуска баяндалышы) аттуу эмгеги жарык көргөн. «Манас» эпосунун сюжеттин, поэтикалык дүйнөсүн таанып билүүдө автор-

дун аңгеме-баян түрүндөгү «маалымат-китеби» маанилүү роль ойнойт. Манастануу илиминде бул милдеттерди ишке ашыруу азыркы учурдагы актуалдуу проблемалардан.

Изилдөөнүн максаты. С. Байгазиевдин «Манас» эпосунун сюжети» аттуу эмгегинде залкар эпостун кара сөз формасына айландыруудагы поэтикалык чеберчилигин анализге алуу.

Изилдөөнүн методдору. тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык анализ жана синтез, текстти талдоо.

Негизги мазмуну. Окумуштуу, манастануучу С. Байгазиев 2000-жылы «Айкөл Манас» («Манастын» сюжетинин кара сөз менен кыска жана нуска баяндалышы»), «Манас эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нарктары» (Б, 2014), «Манастануу» окуу китебинде (Б, 2010, 2022) «Манас» эпосунун сюжети» (1958-жылы Кыргызстанда басылып чыккан бириктирилген варианттын негизинде эпостун сюжеттик өзөгүнүнүн кара сөз менен кыска жана нуска баяндалышы) деген китептеринде жарык көргөн

Автор эмгектин жазылыш максатына мындайча токтолот: «...Улуу эпосубуздун чоң, чоң томдору ээлеген зор көлөмүнөн улам, «Манасты» толук окуп чыгууга чамасы, чактысы келбей же чыгынбай залкар дастандын сюжеттик мазмунунан кабарсыз жүргөндөр көп. А түгүл, мектеп окуучулары жана студенттердин арасында, экзамен учурунда ыйык мурас жөнүндө үстүрт маалыматтарды айтуу менен гана чектелип, «Манас» сюжетин текстке таянып, таасын айтып бере албагандары аз эмес. Мына ушундай шартта калайык-калкка, окурмандар журтуна, окуучу жаштарыбызга «Манас» сюжетин төтө жол менен кыска жана нуска баян, аңгеме түрүндө ыкчам жеткире турган маалымат-китептин зарылдыгы келип туулду. Үнөмдүү, кыска жол аркылуу улуу эпостун сюжети менен бир сыйра таанышкан соң, окурман экинчи кадамды жасап, «Манас» эпосун колго алып, анын чалкыган поэзия мухитине, керемет дүйнөсүнө аттанат

деген үмүттөбүз» [3, 540]. Илимпоз С. Байгазиев «Манас» жана окурман деген маселенин бир топ көйгөйлөрүнөн улам мурасты кыска жана нуска «маалымат-китеп» түрүндөгү вариантын иштеп чыкканы колдоого татыктуу. Окумуштуу К. Абакиров айткандай: «булардын бардыгы кайсы бир деңгээлде индивидуалдуу чыгармачылыктын туундусу катары ийгиликтери жана мүчүлүштүктөрү менен бирге залкар эпоско болгон мамилени гана эмес, сүрөткердик чеберчиликтин деңгээлин айкындоого жол берет» [1, 66-67]. Анткени байыркы мурстардын кара сөздөгү адаптациялары ар түрдүү чеберчиликте ишке ашып, адабий салт улантылып келе жатканы белгилүү. Автор эмгегин жазган мезгилде залкар манасчылар Сагымбай, Саякбайдын варианттары алда качан эле өз алдынча том-том болуп жарык көрүп калгандыгына карабастан 1958-жылдары басылган окурмандар үчүн таңкыстыкка айланган, эпостун кыскартылып, бириктирилген варианттына кайрылганына түшүндүрмө берет: «Окуу-педагогикалык максатты көздөп, бириктирилген варианттын негизинде «Манастын» сюжетин кара сөз менен кыска жана нуска баянга айландыруу Кыргызстанда биринчи жолу жүзөгө ашырылды» [3, 75]. С. Байгазиевдин эмгегинин жаңылыгы алгач ирет бириктирилген варианттын негизин кара сөз баянга айландырып жатканы чындыгында колдоого татыктуу. «Айкөл Манастын» өзгөчөлүгү окуялардын өнүгүүсүнө, ички логикалык ырааттуулукка карап он үч бөлүмчөгө бөлүнүп берилген текст соңку жарык көргөн китептерде тек гана баштан аяк иштелген кара сөз формасында сунушталган. Мындай кадамдар ишке бир топ көлөкө түшүргөн. Анткени, темалардын аталышы, бөлүмчөлөрдүн коюлушу менен баяндалып келе жаткан окуянын белгилүү бир жыйынтык чыкканы айкындалып турган болсо, бөлүмчөлөрдүн алынып ташталышы менен ушундай жыйынтыкталуучу мааниге көлөкө түшкөн.

«Айкөл Манаста» кара сөзгө негиз болуп берген түпкү тексттен ар бир окуясы өз алдынча темаланып берилген. Биринчи

бөлүмдө Манастын төрөлүшү, балалык чагы, алгачкы эрдиктери, хан көтөрүлүшү сүрөттөлүп, экинчи бөлүмдө хан Кошой жөнүндөгү баян айтылып, Алтайда Манастын Кошой абасына келип учурашканы баяндалат да, үчүнчү бөлүмдө болсо Кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчүп келиши, Таласты жердеп жатышы, кыргыз жеринде 46 жыл хандык кылган баскынчы Алоокени жеңиши сүрөттөлөт. Көрүнүп тургандай, ар бир бөлүмчө логикалык жактан ырааттуу ички биримдикте баяндалат. Ал эми кийинки басылыштарда айтылып өткөндөй, бул окуялар бири-бирине кантип өтүп жаткандыгы байкалбай окурмандын оюнда чаташууну жаратышы мүмкүн. Автордун «Манас» эпосунун сюжети» эмгеги 1958-жылы жарык көргөн эпостун бириктирилген варианттын негизинде иштелип чыккандыктан негизинен сюжеттик сызык, өзүнө ылайыктуу идеялык мотивировкалары менен «Саякбайдын варианты боюнча алынган» [8, 31]. Кыскартылган вариантты түзүүдө манасчылар С. Орозбаков, Ы. Абдырахманов, М. Мусулманкулов, Шапак Ырысмендеевдин айтуусундагы күчтүү айтылган окуялар, үзүндүлөр менен эпостун мазмундук жана көркөмдүк гармониясы толукталган. Бириктирилген вариантты иштөөдө К. Маликов, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбековдор оор, татаал милдетти ийгиликтүү аяктап, элибизге ополтоодой эмгек сиңиргенин айтпай кетүүгө болбойт.

С. Байгазиевдин «Манас» эпосунун сюжети» аттуу кара сөз баяны минтип башталат: «Манастын чоң атасы Орозду кезегинде ак калпак кыргыз журтуна башчы болгон, өз элин канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай, туяктууга тептирбей жоодон коргогон эр жүрөк баатыр болгон. Мына ушул Орозду баатыр мезгили жетип, көрөр күнү, ичээр суусу түгөнүп, дүйнөдөн өткөндө кытайдын Алооке аттуу ханы жер жайнаган күчтүү аскери менен Ала-Тоону кара таандай каптап, кыргызды чабат. Ак калпак журттун башына түн түшүп, «карагай ыйлап, тал ыйлап, каргылданып чал ыйлап, калайыктын баары ыйлап» таланган, тонолгон эл туш-тушка чачылып, Ата конушунан

ажырап, бирөө кетип Алтайга, бирөө тентип Каңгайга, бирөө тентип Эренге, бирөө түшүп кетет тереңге» [3, 541-542]. Кыскартылып бириктирилген варианттагы эпосто баяндалган «Алооке кандын кыргыздарды чабышы» жана «Кыргыздардын Ала-Тоодон сүрүлүшү» деген эки бөлүм ушинтип С. Байгазиевдин калеминин күчү менен он үч жарым сап текстке сыйдырылган. Маанилик жактан толук кандуу, жүрөккө жетиши жактан көкүрөк-көөдөндү толкутаарлык, акылга жугушу жагынан так, даана, кыска, нуска берилген.

Окумуштуулар Гегель, В. Белинский фольклордук чыгармалардын ички өзөгү, идеялык-тематикалык негизин элдин башынан өткөргөн турмушу, кандуу согуштар, конфликтер түзө тургандыгын баса белгилешкен. Залкар орус сынчысы В. Белинский: «только в военных столкновениях, настоящему мог раскрыться нравственный облик «младенчаствующего народа» и могли получить отражение существенной особенности его жизненного уклада» [5, 35], – дейт. Чындыгында трагедиялуу согуштун чордонунда Адам турат. Эпосто кыргыз элинин миңдеген жылдар аралыгында башынан өткөргөн кайгылуу окуялары, кыргыздуу согуштар, мекенди коргоо үчүн баатырдык күрөштөр менен аттуулдук дух чагылдырылган. Даанышман жазуучу Ч. Айтматов: «эпосту жараткан элдин акылмандуулугу көркөм чыгарманын трагедиялуу финалынан эле даана сезилип турат. Мындай кайталангыс финал улуу чыгармага гана мүнөздүү жана жарашыктуу» [2, 11], – деп улуу мурастын гуманисттик идеясын адилеттүү көрсөткөн. «Манас» баатырдык эпос катары камтыган окуясы, турмуш көрүнүштөрү масштабдуу, ар түрдүү. Анда мекенди душмандардан коргоо, эрдиктин иделдары даңазаланып, кандуу согуштун кыяматы, Манас баштаган чоролордун эрдиги, алардын тулпарлары, курал-жарактары, кийим-кечелери, уникалдуу каада-салттар, ырым-жырымдар баары жуурулушуп, бир бүтүн көркөм дүйнөгө айланып сүрөттөлгөн. Адам, коом, мезгил, эл, жердин татаал байланышы менен бирге адамдык кемеңгер-

дикти, адилеттүүлүктү, жаратмандыкты даңазалаган философиялык жыйынтык-тоолор орун алган.

Маселен, кыскартылып бириктирилген вариантта дээрлик он алты беттик көлөмдү түзүп турган «Баатырдын төрөлүшү» деген бөлүм кара сөз баянында болгону он тогуз сап текстке сыйдырылгандыгын айтсак болот. Мындай сыйымдуу батырылган тексттер окумуштуунун китепчесинде бир топ, анда айрым куш тилиндей алымча-кошумчаларды киргизген. Окумуштуунун кара сөзүнүн биринчи жана экинчи басылышында Манас: «ченде жок тентектигинен улам «Чоң жинди» деп да атыгат» [3, 14] – делет. Көпчүлүк варианттарда бала Манастын «Чоң жинди» деген атка конушунун себеби Алтайдагы жамы кыргыз журтунун акылгөйү Акбалтанын сунушу болот: «Кыргыздан Манас чыгат» – деп, / Манасты издеп Эсенкан, / Калайманды салды дейт, / Асты кыргыз баласы, / Айта көрбө «Манас» – деп, / Кыргыздын баары чогулуп, / Кызыр чалган көк жалды, / Азырынча «Чоң Жинди» атка коелу [3, 14]. Ал эми улуу жомокчулар Сагымбай менен Саякбайдын варианттарында кытайлардын тээ түп Бээжининдеги даңзасында (өткөн менен келечек жазылган китебинде – Б.Т.) кыргыздарда Манас аттуу бала төрөлөрү, ал кытайды кыра жеңип, Бээжинде алты ай бийлик кылары жазылгандыгы тууралуу баяндалат. Муну уккан Эсенкан кыргызда туулган Манас аттуулардын баарын өлтүрүүнү буйруганда, душмандан жашырып баланы «Чоң жинди» деп атап коюшат. Кыскартылып бириктирилген вариантта тике эле: «Бичик чийип, кат койду, Манастын атын бурмалап, «Чоң жинди» – деп ат койду» [7, 81], – делип айтылып жатпайбы.

Автор баатырдын ысымына байланыштуу өз ойлорун киргизген жана чакан көлөмдөгү текстке «океан сымал» эпосту сыйдыруу өтө татаал кыйын иш. Муну ачык-айкын сезген окумуштуу негизинен башкы кейипкерлердин образдарына, аларга байланышкан окуяларга басым жасоо менен көздөгөн максатын бир топ алгылыктуу, жемиштүү ишке ашырган. Ырасында С.

Байгазиев өзү да кара сөз түрүндөгү текстин жазууда «конспект түзүү» ыкмасын бир топ билгичтик менен пайдалангандыгына күбө болубуз. Муну биз манастануучу С. Мусаев жараткан кара сөз менен салыштыра караганда байкайбыз. Эгерде С. Мусаев бир өзөктүк окуядан экинчи бир өзөктүк окуяга, же болбосо бир негизги баяндоодон башка бир негизги баяндоого өтөөрдө гана: «Аны таштап салгыла, / Чыйырдынын кабарын, / Не болду угуп алгыла. Же болбосо: «Аны таштап салгыла, / Ары түбү Чоң-Бээжин, / Андан кабар алгыла» [8], – деп ушул үч гана саптан турган туруктуу салттык формуланы колдонсо, С. Байгазиев окуяларды так, кыска, маңыздуу түрдө баяндап бара жатып эле конспект түзүп жаткансып, «Көзкаман-дардын окуясынан кийин «Көкөтөйдүн ашы экен, көп чатактын башы экен» деген чоң окуя башталат», «бул окуя «Манаста» мындайча айтылат», «Букарга айдап бараткан төрт түлүк малын көрүп ал» деп туруп эпостон алынган ыр саптарын ошол ыр түрүндө эле сунуш кылып, андан ары улантып кете берет. Чындыгында Манастын чоролорунун эрдигин, өзгөчө Алмамбеттин трагедиясын, Чоң казаттын башталышында эки элдин кыргыз менен кытайдын калың колун даана сүрөттөгөн [3, 559-560]. Накта «конспект түзүү» ыкмасы кеңири пайдаланылгандыгы байкалат. Көрүнүп тургандай, окумуштуу Б.Юнусалиев: «Манастын улуулугу анын укмуштуу кырк чоросу менен бекемделип турат. Алардын ар бири үчүн Манас-идеал, абийир жана даңк, анын ысымы аларга күжүрмөн ураан катары кызмат кылат» [10, 225], – деп Манастын отко, сууга түшүүгө даяр ишеничтүү, баатыр кырк чоросунун эрдиктери менен бирге көп кырдуу өнөргө ээ экендигин таамай айткан.

С. Байгазиев Манастын эң жакын чоросу Алмамбеттин трагедиясын, согуш өнөрүн мыкты билгендигин аңгеме-баянында окуялар тутумунда, деталь, штрихтерде жарк эткен образын, психологиясын ачып берүүгө жетишкен. Манастануучу А. Сыдыков белгилегендей: «эпосто Алмамбеттин образына бөтөнчө көңүл бурулат. Манастын өзү сыяктуу бул чоро-баатырдык идеалдуу са-

паттардын топтондусу. Манастын ишине берилгендиги, тартынбастыгы жана акыйкатчылыгы эпосто бийик поэтикалык стиль менен сүрөттөлөт» [9, 36]. «Манас» эпосунун сюжети» аттуу эмгекте баатырлар менен бирге алардын тулпарлары, курал-жарактары, жоокер кийимдери да мыкты сүрөттөлгөн. Аялдардын керемет образдары, алардын сырткы турпаты, адамдык улуу касиеттери, даярдаган буюмдары, табияттын көп түрдүү кубулуштарына чейин өзүнчө көркөмдүк системасы, максаты бар экендигин терең көрсөтүп бергендиги менен да баалуу. Белгилөөчү жагдай, манастануучу эмгектеринде Манас, Бакай, Каныкей ж.б. образдары аркылуу элибиздин улуттук баалуулуктары, адеп-ахлагы сыяктуу маселелерди жаңыча көз карашта көтөрүп чыккандыгы өзгөчө мааниге ээ. Адабиятчы К. Казиева белгилегендей: «Советбек Байгазиев «Манас» эпосунун асыл-нарк дөөлөттөрүн бир гана кыргыз эли үчүн гана эмес, дүйнөлүк масштабдагы адамзатка орток мурас экендигин далилдөөгө аракет кылды» [6, с. 80], – деп туура баамдаган. Баарыдан мурда Советбек Байгазиев эпостогу бийик гуманизмди даңазалап келет. Ошондуктан автордун көркөм баянын окуганда Улуу сөздүн монументалдуу бүтүндүгүн, керемет көркөм касиетин, тил байлыгынын кооздугун тереңден туюп билүүгө жетише аласың. С. Байгазиев манастануу илиминде бараандуу салымын кошуп, «Манас» эпосун ар тараптан изилдеп, башка изилдөөчүлөр таптаган жол менен кетпей, өзүнүн жаңыча көз караштары менен оригиналдуу эмгектерин жаратып келе жатат.

Жыйынтыктап айтканда, манастануучу С. Байгазиевдин эмгеги чейрек кылымдан бери эпосту изилдеп келген илимпоздук тажрыйбасынын жемиши, чыгармачылык мээнетинин акыбети. Кыска жана нуска аңгеме баянда эпос боюнча уникалдуу маалыматтар жыйналган. Автордун кара сөзү эпостун тексти тааныштыруу менен чектелбейт. Бул колдонмо-китеп, кыргыздын кылым карыткан тарыхын, нарк дөөлөттөрүн, рухий-нравалык уңгуларын, адабий-маданий кенчтерин, этнопедагогикалык таа-

нымдарын үйрөтө турган таанып-билүүчүлүк жагынан маанилүү озуйпалары бар. Эмгек кандайдыр бир даражада «Манас» эпосунун сюжети боюнча жол көрсөткүчтүн, эң сонун маалымдагыч каражаттын милдетин аткарган баалуу окуу куралына айланып калды.

Адабияттар:

1. Абакиров К. Манастаануудагы илимий тармак-багыттар. [Текст] / Абакиров К. - Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү. Монография. – Б., Турар, 2016. – 377 б.
2. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. [Текст] / Ч. Айтматов – Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. – Ф.: 1988. – 400 б.
3. Байгазиев С. Айкөл Манас. [Текст] / С. Байгазиев. – Айкөл Манас. – Б.: 2000. – 75 б.
4. Байгазиев С. «Манас» эпосунун сюжети. [Текст] / С. Байгазиев. - «Манас» эпосунун руханий, адептик, философиялык, патриоттук улуу дөөлөтөрү жана педагогикалык асыл нарктары. – Б., 2014. – 602 б.
5. Белинский В. Статьи о народной поэзии. [Текст] / В. Белинский. – Полн. соб.соч. том – 5. – М., 1954. – С. 471.
6. Казиева К. Советбек Байгазиевдин «Манас» жана улут тагдыры жөнүндө эмгектеринин публицистикалуулугу // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – Бишкек, 2020. – №3 (52). – С. 76-81.
7. Манас. Баатырдын төрөлүшү. [Текст] / Манас. 1 том. – Б., 2014, – 370 б.
8. Мусаев С. «Манастын» сюжети. [Текст] / С. Мусаев. – «Манас» энциклопедиясы. 2 том. – Б., 1995. – 432 б.
9. Сыдыков А. Манастын жана башка баатырлардын образдары. [Текст] / А. Сыдыков. – «Манас» эпосундагы баатырдыктын мотивдери. – Б., 2001. – 152 б.
10. Юнусалиев Б. Кириш сөз. [Текст] / Б. Юнусалиев. – Манас. 1 том. – Б., 2014. – 370 б.
11. Юнусалиев Б. Киргизский героический эпос «Манас». [Текст] / Б. Юнусалиев. – «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф., 1968.

Рецензиялаган:
Муратов А.Ж.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор